

BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

PLAN:

1. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı, məqsədi və funksiyaları.**
2. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları, formaları və dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar.**
3. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsini təmin edən tədbirlər və onların məzmunu.**

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanunu, Bakı, 1999;
3. İnsan hüquqları və polis, Bakı, 2002;
4. **H.H.Hüseynov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000;
5. **İ.Balayev.** Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. Bakı, 2000;
6. **R. Məmmədov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002;
7. **Ə.İ.Əsgərov** «Beynəlxalq hüquq». Bakı, 1979.
8. Q.V. İqnatenko «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
9. Ö.M. Kolosov «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
10. İ.İ. Lukaşuk «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
11. Q.İ. Tunkin «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M. 1994.
12. P.N. Birökov. «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 2001.
13. Kurs mejdunarodnoqo prava. V 7t.-M. 1989-1993.
14. İ.İ. Lukaşuk «Normı mejdunarodnoqo prava» M. 1997.
15. Ö.Ə. Baskin. «İstorie mejdunarodnoqo prava» M. 1990.

GİRİŞ

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti 2 növü mövcuddur: 1. Siyasi məsuliyyət (qeyri-maddi); 2. Maddi məsuliyyət (maddi).

Siyasi məsuliyyətdə, hüquq pozuntusunu törətməkdə məcburedici tədbirlər həyata keçirilir və maddi məsuliyyət ilə uzlaşır.

Maddi məsuliyyətdə, dəymiş maddi ziyanı ödəmək vəzifə ilə ifadə olunur . maddi məsuliyyətin 3 forması var : 1 reparasiya 2 restitusiya 3 kompensasiya.

1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı, məqsədi və funksiyaları.

Hələ XYII əsrdə Avropa hüquqşünasları dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini tanımırdılar. Onlar bunu onunla əsaslandırırtdılar ki, dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət məsələsi suverenliklə bir araya sığmır. Lakin getdikcə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti təcrübəsi artmağa başlayırdı, əsasən də xaricilərə, xarici şirkətlərə vurulan ziyana görə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti təcrübəsi geniş yayılırdı. Bu fəaliyyətin məntiqi nəticəsi 1930-cu ildə Millətlər Liqası eqidası altında çağrılan Beynəlxalq hüququn bəzi sahələrinin kodifikasiyası ilə bağlı Haaqa konfransı oldu. Haaqa konfransında qəbul edilən sənəddə bir çox maddələr dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinə, o cümlədən xaricilərə dəymiş ziyana görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətə həsr edilmişdi.

Müxtəlif dövrlərdə beynəlxalq-hüquqazidd əməllərin obyektini aşağıdakılar təşkil etmişlər:

1. Xarici dövlətlərin hüquq, şərəf və ləyaqəti;
2. Diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin, onların personalının toxunulmazlığı;
3. Müharibənin aparılmasının ümumqəbuledilmiş qaydaları;
4. Xalqlar arasında xeyirxah qonşuluq münasibətləri;
5. Beynəlxalq müqavilələrə əməl etmə;
6. Sülh və dövlətlərin təhlükəsizliyi.

1953-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyası Beynəlxalq hüquq Komissiyasına dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini nizamlayan norma və prinsiplərin kodifikasiyanı həyata keçirməyi tövsiyə etdi.

1956-cı ildən BMT-nin Beynəlxalq hüquq komissiyası müvafiq konvensiya layihəsi – «Dövlətlərin beynəlxalq-hüquqazidd əməllərinə görə məsuliyyəti» haqqında maddələr Layihəsi üzərində işə başladı və 2001-ci ildə Layihə üzərində işi bitirdi. Layihədə, artıq adət kimi tanınmış və beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan bir sıra mühüm normalar öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, əsas etibarlı ilə, beynəlxalq adət normalarına və presedentlərə əsaslanır. Əksər beynəlxalq müqavilələrdə, onların pozulmasına görə hansı neqativ hüquqi nəticələrin ortaya çıxması göstərilir. Bununla belə, bir sıra müqavilələr mövcuddur ki, onlarda beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin (delikvent dövlətin) məsuliyyət məsələləri bu və ya digər şəkildə öz həllini tapmışdır:

- Kosmik obyektlərin vurduğu zərəmə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası;

- İnsan hüquqları sahəsində bəzi müqavilələr (məsələn, Avropa insan hüquqları Konvensiyası) və s.

Beynəlxalq məsuliyyət institutu beynəlxalq hüququn ümumi institutudur. O, beynəlxalq hüququn bütün sahələrinə «xidmət edir», dövlətlərarası münasibətlərin bütün sahələrində hüquq qaydasının qorunmasını təmin edir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məzmununu xarakterizə edən əlamətlər aşağıdakıları müəyyən edir:

1. Hüquqpozucu dövlətə beynəlxalq-hüquqi sanksiyalar tətbiq olunur;
2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət beynəlxalq hüquq pozuntusu törədildikdə baş verir;
3. Beynəlxalq hüquq qaydasının təmin olunmasına yönəlib;
4. Hüquq pozucusu üçün müəyyən mənfi nəticələrlə bağlıdır;

5. Beynəlxalq hüquqmühafizə hüquq münasibətlərində reallaşır.

Beləliklə, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət – beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində digər dövlətə və ya dövlətlərə (və yaxud beynəlxalq hüququn başqa subyektlərinə) vurulmuş zərərin nəticələrini aradan qaldırmaq vəzifəsidir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məqsədi və funksiyaları bir-birinə yaxın anlayışlardır. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məqsədləri onun funksiyalarını müəyyən edir və istiqamətləndirir. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məqsədləri müəyyən nəticəni nəzərdə tutursa, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin funksiyaları dedikdə isə, məsuliyyətin məqsədinə nail olmağın və məsuliyyətin təyinatının aşkarlandığı əsas istiqamətlər başa düşülür.

Dövlətlər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin təyinatının beynəlxalq qanunçuluğa və beynəlxalq hüquq normalarına riayətin təmin olunmasında görürlər. Dövlətlər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin əsas məqsədləri kimi hüquqpozuntularının tam və qismən qarşısının alınması (preventiv tədbirlər) və beynəlxalq hüquqpozuntusunun nəticələrinin ləğvini göstərmək olar.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Potensial hüquqpozucusunun hüquqazidd əməlinin dəyandırılması;
2. Hüquqpozucusunu öz öhdəliklərini lazımınca yerinə yetirməyə məcbur etmə;
3. Zərərçəkmişə vurulmuş maddi və mənəvi zərəre görə kompensasiya ödənilməsi;
4. Gələcəkdə baş verə biləcək belə halların qarşısının alınması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin funksiyaları dedikdə, beynəlxalq hüquq münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər başa düşülür.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

1. Hüquqbərpaedici - reparation;
2. Cəzalandırıcı – repressiv.

2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları, formaları və dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar.

«Məsuliyyətin əsası» anlayışı, adətən, iki mənada işlədilir: məsuliyyət nəyin əsasında və nəyə görə ortaya çıxır. Bundan irəli gələrək, məsuliyyətin hüquqi əsasını və faktiki əsasını fərqləndirirlər.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin hüquqi əsasları. Dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti onun beynəlxalq-hüquqi öhdəliyinin pozulmasına görə ortaya çıxır. Beynəlxalq öhdəliklər təkcə beynəlxalq hüququn mənbələrindən deyil, habelə hüququ tətbiq etmə aktlarından (məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrindən, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarından və s.) və dövlətin birtərəfli aktlarından irəli gələ bilər. Deməli, beynəlxalq məsuliyyətin mənbəyi anlayışı beynəlxalq hüququn mənbəyi anlayışından daha genişdir. Bu mənada beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsası kimi beynəlxalq hüquq normasının deyil, beynəlxalq öhdəliyin pozulmasından danışmaq lazımdır.

Əlavə edək ki, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi təsvif edilməsi beynəlxalq hüquq əsasında həyata keçirilir. Bu əməlin dövlətdaxili hüquqa görə qanuni olması qətiyyən şərt deyildir.

Beynəlxalq məsuliyyətin faktik əsası. Beynəlxalq məsuliyyətin yeganə faktik əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur (BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının terminologiyasına görə – beynəlxalq hüquqazidd əməldir). Beynəlxalq hüquq pozuntusunun iki ünsürü vardır. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında məqalələr Layihəsinin 3-cü maddəsinə əsasən, beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki:

1. Dövlətin hər hansı bir əməli onun beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olsun (obyektiv ünsür);

2. Bu əməl dövlətin özünə aid edilmiş olsun (subyektiv ünsür).

Elmi ədəbiyyatda, daxili hüquqla analogiya əsasında, beynəlxalq hüquq pozuntusunun zərər və təqsir kimi əlamətləri də göstərilir. Zərərlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsür hüquqazidd davranış anlayışı ilə əhatə olunduğundan, onun beynəlxalq hüquq pozuntusunun zəruri komponentləri sırasına daxil edilməsi artıq hesab olunmalıdır. Digər tərəfdən, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu olması qərarına gəlmək üçün həmin dövlətin müəyyən

beynəlxalq öhdəliyinin pozulmuş olduğunu aşkara çıxarmaqla kifayətlənmək olar. Məsələn, öz ərazisində əsas insan hüquqlarını pozan dövlətin bu əməlinə beynəlxalq hüquq pozuntusu faktını müəyyən etmək üçün bununla hansı dövlətə və hansı zərərin vurulmasını axtarmaq lazım deyildir. Bu halda konkret müqavilə müddəasının və ya beynəlxalq adət normasının pozulduğunu ortaya çıxarmaq kifayətdir. Təqsirə gəldikdə isə, o, yalnız konkret normada göstəriləyi halda (məsələn, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki bir sıra müddəalarda) beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin ilkin şərti kimi çıxış edə bilər. Bütün digər hallarda, dövlətin hər hansı əməlini beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif etmək üçün təqsiri müəyyən etməyə çalışmaq lüzumsuzdur.

İkinci bir tərəfdən, psixoloji kateqoriya olan təqsirin dövlət anlayışına aid edilməsinin özü olduqca mübahisəlidir. Beləliklə, hər hansı bir əməli dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab etmək üçün iki şərtin olması zəruridir və eyni zamanda kifayətdir:

1. Bu əməl dövlətin beynəlxalq öhdəliyinə ziddir;
2. Əməl dövlətin özünə aiddir, onun «öz» əməlidir.

Hər hansı əməlin bütövlükdə dövlətə aid edilməsi beynəlxalq hüquqda olduqca mühüm məsələdir. Dövlətin ərazisində baş verən və xarici dövlətin hüquq və qanuni mənafeələrinə zərər yetirən hər bir əməl heç də mütləq beynəlxalq hüquq pozuntusu deyildir. Və yaxud: dövlətə mənsub olan istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin xarici dövlətin ərazisində törətmiş olduğu hüquqazidd əməllər hər bir halda həmin dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif edilə bilməz. Dövlət daxili qanunvericiliyində müəyyən etdiyi orqanlar vasitəsilə öz funksiyalarını həyata keçirir və yalnız bu orqanların əməlləri dövlətin əməlləri hesab olunur. Belə demək olar ki, dövlət öz orqanlarına görə, yalnız öz orqanlarına görə və bütün öz orqanlarına görə məsuliyyət daşıyır. Digər fiziki və ya hüquqi şəxslərin, yəni dövlətin adından çıxış etməyən şəxslərin hüquqazidd əməllərinə görə (məsələn, bir

qrup şəxsin xarici dövlətin səfirliyinə basqın etməsi) dövlət, ümumiyyətlə götürüldükdə, beynəlxalq məsuliyyət daşımır. Bu əməllərlə bağlı (bu əməllərə görə yox) dövlət o zaman müvafiq dövlət qarşısında məsuliyyət daşıya bilər ki, o, həmin əməllərin qarşısını almaq və (və ya) təqsirli şəxsləri cəzalandırmaq üçün lazımı səy göstərməmiş və zəruri tədbirlər görməmişdir. Başqa sözlə, bu halda dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli hərəkətsizlikdə ifadə olunur.

Dövlətin beynəlxalq cinayəti

Müasir beynəlxalq hüquqda, demək olar ki, hamılıqla qəbul olunmuşdur ki, beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq hüquq pozuntularının xüsusi kateqoriyasıdır.

Xüsusi sosial-hüquqi hadisə kimi beynəlxalq cinayət bir neçə mühüm əlamətlərə malikdir. Məhz bu əlamətlərə görə o, bütün digər beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) pozulmuş öhdəliklərin xarakteri, yəni beynəlxalq birliyin həyati maraqlarını əks etdirən öhdəliklərin pozulması;
- b) göstərilən öhdəliklərin pozulmasının ciddiliyi;
- c) əməlin bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılması.

Şübhəsiz ki, beynəlxalq cinayətin başlıca ünsürü kimi yuxarıda sadalanmış əlamətlərdən **birincisi**, yəni pozulmuş beynəlxalq öhdəliklərin obyektini çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, məhz bu cəhət beynəlxalq cinayətin Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında məqalələr Layihəsində ehtiva olunmuş tərifinin əsasında durur. Layihənin 19-cu maddəsində deyilir: «Beynəlxalq birliyin həyati cəhətdən mühüm maraqlarını təmin etmək üçün həlledici əhəmiyyət daşıyan beynəlxalq öhdəliyin dövlət tərəfindən pozulması nəticəsində meydana çıxan, bütün beynəlxalq birlik tərəfindən cinayət kimi nəzərdən keçirilən beynəlxalq hüquqa zidd əmələ beynəlxalq cinayət deyilir».

Doğrudan da, təcavüz, genosid və s. kimi cinayətlər törədilərkən, dövlətlər bütün beynəlxalq birlik qarşısında öhdəliklərini pozmuş olurlar və bu zaman bütün dövlətlər zərərçəkmiş tərəf sayılır.

İkinci meyar, yəni beynəlxalq öhdəliklərin ciddi və ya ağır pozulması beynəlxalq cinayətlərin xüsusi təhlükəli beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqləndirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Məsələ burasındadır ki, beynəlxalq birlik qarşısında öhdəliklərinin heç də bütün pozuntuları beynəlxalq cinayət deyildir. Bu öhdəliklərin yalnız ciddi, ağır pozulduğu halda (əlbəttə ki, digər zəruri ünsürlərlə yanaşı), beynəlxalq cinayət törədilməsi faktından danışmaq olar. Dövlətin öz öhdəliklərini pozmasının ciddiliyinin maddi ifadəsi kimi onun hüquqazidd əməli nəticəsində vurulmuş böyük miqdarda zərər çıxış edir. Vurulmuş zərərin xarakteri və həcmi əməlin düzgün tövsifi üçün olduqca mühüm meyardır. Beləliklə, ciddilik anlayışını təyin etməyin iki metodu mövcuddur. Onlardan biri cinayətin xarakterinə, ikincisi isə onun nəticələrinə əsaslanır.

Deyilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sülhə təhlükə törədən **jus cogens** normalarını pozan beynəlxalq hüquq pozuntularının heç də hamısı beynəlxalq cinayət deyildir. Yalnız o əməllər beynəlxalq cinayət kimi tövsif oluna bilər ki, onlar bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılır və beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilir. Daha ağır nəticələr doğurduğuna görə, «obyektiv olaraq» beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün beynəlxalq hüquqazidd əməl «subyektiv olaraq» bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən cinayət sayılmalıdır. Beynəlxalq birlik anlayışı o demək deyil ki, bu birliyin bütün üzvlərinin yekdil rəyi olmalıdır və hər bir dövlətə beləliklə veto hüququ verilməlidir. Digər tərəfdən, bu və ya digər beynəlxalq hüquqazidd əməlin «beynəlxalq cinayət» xarakteri hər hansı dövlətlər qrupu tərəfindən deyil, beynəlxalq birliyin bütün əsas komponentləri tərəfindən tanınmalıdır.

Beynəlxalq cinayət törədilərkən, həmin cinayəti törətmiş dövlət üçün xüsusi məsuliyyət rejimi ortaya çıxır. Bu rejim adi beynəlxalq hüquq pozuntusu

törədildiyi zaman meydana çıxan beynəlxalq məsuliyyət rejimindən tamamilə fərqlənir:

1. Əgər birinci halda söhbət dəymiş zərərin sadəcə ödənilməsindən gedirsə, ikinci halda isə zərərin ödənilməsindən əlavə, cinayəti törətmiş dövlətin suverenliyinin və beynəlxalq-hüquqi subyektivliyinin müxtəlif cür məhdudlaşdırılması mümkün ola bilər (məsələn, İraqın Küveytə qarşı təcavüzündən sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının özünün 687 sayılı qətnaməsində müəyyən etdiyi bir sıra tədbirlərlə İraqın suverenliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdı);

2. Beynəlxalq cinayət törədilərkən, müvafiq dövlətin məsuliyyəti ilə yanaşı, habelə həmin cinayətin törədilməsində təqsirli olan fərdlərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti də ortaya çıxır. Buna əlavə etmək lazımdır ki, beynəlxalq cinayət törədilməsinə görə dövlətin vəzifəli şəxslərindən başqa, adi şəxslər də məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Doğrudur, bu, beynəlxalq cinayətin xarakterindən asılıdır. Bir sıra cinayətlər, məsələn, təcavüz, müstəmləkəçilik və aparteid həmişə dövlətin siyasi və ya hərbi aparatında, yaxud onun maliyyə və ya iqtisadi sferalarında rəhbər mövqe tutan adamlar tərəfindən törədilir və deməli, yalnız bu şəxslər beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Genosid, hərbi cinayətlər və insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv tərəfini təşkil edən əməllər isə istənilən fiziki şəxs tərəfindən törədilə bilər. Bu halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ilə yanaşı, bütün təqsirkar şəxslərin də fərdi cinayət məsuliyyəti də ortaya çıxır.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin iki növü vardır:

- Qeyri-maddi məsuliyyət (bəzən buna siyasi məsuliyyət də deyirlər);
- Maddi məsuliyyət.

Zərərin xarakteri ilə (mənəvi və ya maddi zərər) məsuliyyətin növü arasında qəti uyğunduq yoxdur. Belə ki, maddi zərər qeyri-maddi məsuliyyət də doğura bilər. Hər iki növ məsuliyyət müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Beynəlxalq adət hüququnda tanınmış və BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının Layihəsində öz əksini tapmış bu formalar aşağıdakılardır:

1. Reputasiya;

2. Kompensasiya;

3. Satisfaksiya;

4. Təkrar etməmə təminatları (analoji hüquq pozuntusunu törətməmək barədə təminat vermə).

Reputasiya hüquq pozuntusu törədilməmişdən qabaq mövcud olmuş vəziyyətin bərpa edilməsidir. Bu məsuliyyət formasına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- zəbt edilmiş ərazinin bütünlüklə azad edilməsi;

- qeyri-qanuni ələ keçirilmiş əmlakın geri qaytarılması;

- qeyri-qanuni həbs edilmiş və ya həbsdə saxlanılan şəxsin azad edilməsi və s.

Kompensasiya dövlətə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə vurulmuş maddi (daha doğrusu, iqtisadi baxımdan qiymətləndirilə bilən) zərərin pul formasında ödənilməsidir.

Satisfaksiya beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin qeyri-maddi məsuliyyətinin əsas formasıdır. Əksər hallarda o, qeyri-maddi (mənəvi) zərərin vurulması ilə əlaqədar, yəni digər dövlətin şərəf və ləyaqətinə toxunan hüquqazidd əməllərlə bağlı tətbiq olunur. Satisfaksiya aşağıdakı formalarda ifadə olunur:

- zərərçəkmiş dövlətdən rəsmi üzr istənilməsi;

- təəssüf ifadə olunması;
- törədilmiş əməlin hüquqa zidd olmasının etiraf edilməsi;
- təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması və s.

Təkrar etməmə təminatları delikvent dövlətin bu cür hüquq pozuntularına gələcəkdə bir daha yol verməyəcəyi barədə öz üzərinə götürdüyü xüsusi öhdəlikdir. Bəzən beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin bu forması satisfaksiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

Dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar

Yuxarıda ümumi qayda kimi göstərdik ki, dövlətin istənilən beynəlxalq hüquqa zidd əməli onun beynəlxalq məsuliyyətini ortaya çıxarır. Lakin, bəzən elə hallar baş verir ki, dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini lazımi qaydada və müddətdə yerinə yetirə bilmir və yaxud məcburən pozmalı olur. Bu zaman həmin dövlətin əməlində formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu tərkibi olsa da, o, beynəlxalq məsuliyyətdən azad edilir. Bu hallar aşağıdakılardır:

- razılıq;
- əks tədbirlər;
- fors-major və qabaqcadan görünə bilməyən hadisə;
- fəlakət;
- son zərurət;
- özünümüdafiə.

Razılıq. Əgər bir dövlət başqa bir dövlətin formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilən əməlinə özü razılıq vermişsə, bu halda ikinci dövlətin

beynəlxalq məsuliyyəti istisna edilir. Məsələn, məlumdur ki, dövlətin öz qoşunlarını xarici dövlətin ərazisinə yeritməsi beynəlxalq hüququn ən ciddi pozuntusu kimi nəzərdən keçirilir. Lakin, əgər qoşunların yeridilməsi həmin xarici dövlətin xahişi və ya razılığı ilə həyata keçirilsə, onda göstərilən əməlin beynəlxalq hüquqa ziddiliyi istisna olunur. Əlavə edək ki, dövlətin razılığı hüquqi cəhətdən etibarlı olmalıdır, yəni belə bir razılıq səhv, şantaj və ya güc tətbiqi nəticəsində verilməməlidir.

Fors-major və qabaqcadan görünə bilməyən hadisə. Əgər dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozmasına qarşısızalmaz qüvvə («fors-major») və ya qabaqcadan görünə bilməyən hadisə səbəb olursa, həmin dövlət bu halda beynəlxalq məsuliyyət daşımayacaqdır. Məsələ burasındadır ki, fors-major halında (məsələn, zəlzələ, sel, yanğın və s.) dövlət başqa bir dövlətə vurulan zərərin qarşısını heç cür ala bilmir. Dövləti beynəlxalq məsuliyyətdən azad edən əsas kimi fors-major Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında (98-ci maddə), Neftlə çirklənmədən dəyən zərəərə görə mülki məsuliyyət haqqında 1992-ci il Beynəlxalq Konvensiyasında (111-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdur.

Fəlakət. Bu, o hallardır ki, dövləti təmsil edən orqan və ya şəxslər təbiət qüvvələrinin və ya qəzaların təsiri altında, özlərinin və yaxud onlara etibar olunmuş adamların həyatını xilas etməyə başqa imkanları olmadığından, həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olurlar. Fors-majordan fərqli olaraq, fəlakət halında, faciəvi nəticələrdən yan qaçmaq üçün beynəlxalq hüquq norması şüurlu surətdə başa düşülərək pozulur (məsələn, fəlakətə uğrayan gəminin kapitanı icazəsiz xarici dövlətin limanına daxil olur; labüd qəzadan yan qaçmaq və sərnişinlərin həyatını xilas etmək üçün təyyarənin pilotu icazəsiz əcnəbi dövlətin ərazisinə enməli olur və s.). Bütün bu hallarda beynəlxalq hüquq pozulsa da, dövlətin məsuliyyəti istisna olunur.

Son zərurət. Dövlət son zərurət halına aşağıdakı şərtlər daxilində istinad edə bilər:

- dövlətin formal hüquq pozuntusu sayılan əməli onun həyati marağının qorunması zərurətindən doğmalıdır;

- dövlətin bu marağı ciddi və labüd təhlükəyə məruz qalmalıdır;

- dövlətin törətmiş olduğu əməl bu marağın müdafiəsi üçün yeganə mümkün vasitə olmalıdır;

- törədilmiş əməl başqa dövlətə ciddi zərər yetirməməlidir.

Özünümüdafiə. Əgər dövlətin törətdiyi əməl BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq özünümüdafiə xarakteri daşıyarsa, bu əməlin beynəlxalq hüquqa ziddiliyi istisna olunur. Göstərilən maddəyə əsasən, silahlı basqına məruz qalan dövlətin fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququ vardır və deməli, bu məqsədlə o, istənilən tədbirə, o cümlədən hərbi gücə əl ata bilər.

3. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsini təmin edən tədbirlərin məzmunu və növləri

Delikvent dövlət başqa dövlətə (dövlətlərə) vurduğu zərəri könüllü ödəməklə, öz beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini həyata keçirmiş olur. Əgər o, hüquqazidd əməlini davam etdirirsə və (və ya) bu əməl nəticəsində dəymiş zərəri ödəməkdən boyun qaçırırsa, onda onun beynəlxalq məsuliyyətini həyata keçirmək üçün zərərçəkmiş dövlət (dövlətlər) məcburiyyət vasitələrinə – əks tədbirlərə (sanksiyalara) əl atmaq hüququ qazanır. **Əks tədbirlər – hər hansı dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli müqabilində zərərçəkmiş dövlət (və ya səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat) tərəfindən tətbiq olunan cavab tədbirləridir.** Əks tədbirlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar:

- embarqo;

- boykot;

- müqavilənin digər iştirakçı dövlət tərəfindən pozulmasına cavab olaraq həmin müqaviləyə birtərəfli qaydada xitam verilməsi və s.)

Əks tədbirlər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin forması deyildir. O, məsuliyyətin həyata keçirilməsini təmin etməli olan xüsusi tədbirlərdir. Məsuliyyət və əks tədbirlər, əsas etibarilə, onunla fərqlənir ki, məsuliyyət əgər hüquq pozuntusunu törətmiş dövlətin hərəkətidirsə, əks tədbirlər isə zərərçəkmiş dövlətin hərəkətidir. İkincisi, məsuliyyət – delikvent dövlətin üzərinə qoyulan vəzifədir və o, bu vəzifəni mütləq yerinə yetirməlidir. Əks tədbirlər isə – zərərçəkmiş dövlətin hüququdur və deməli, o, bu tədbirlərə əl atmaya da bilər.

Əks tədbir özü-özlüyündə «beynəlxalq hüquq pozuntusudur», çünki belə bir tədbirə əl atmaqla, dövlət delikvent dövlət qarşısında əvvəllər öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olur. Əslində isə, başqa dövlətin beynəlxalq hüquqazidd əməlinə proporsional cavab olduğundan, əks tədbir hüququayğun xarakter alır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əks tədbirlər məsuliyyəti aradan qaldıran hallardan biridir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda başqa bir məcburiyyət tədbiri sayılan retorsiyadan əks tədbir onunla fərqlənir ki, retorsiya təkcə beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə tətbiq olunmur və ən başlıcası, bu zaman belə bir tədbirə əl atan dövlət heç bir konkret öhdəliyini pozmur. Retorsiya, əsas etibarilə, digər dövlətin qeyri-dost hərəkətlərinə cavab olaraq tətbiq edilir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquqla qorunmayan hüquqların məhdudlaşdırılmasına (pozulmasına) yönəlmişdir. Məsələn, gömrük rüsumlarının qaldırılması, idxalın azaldılması, həmin dövlətdəki səfirin geri çağırılması və s.).

Əks tədbirlər cəza deyildir. Onların konkret məqsədi vardır və bu məqsəd əldə olunan kimi əks tədbirlər dayandırılmalıdır.

Əks tədbirlər beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş şərtlər çərçivəsində tətbiq olunur.

Birincisi, bu tədbirlər yalnız hüquqazidd əməlin dayandırılması və (və ya) dəymiş zərərin ödənilməsi barədə ilkin tələbdən sonra tətbiq edilə bilər. Bu yönümdə ortaya çıxan problemləri, ən əsası, zərərin ödənilməsi problemini həll etmək üçün əvvəlcə zərərçəkmiş dövlət delikvent dövlətlə danışıqğa girməli və ya digər dinc nizamasalma vasitəsinə əl atmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yalnız bu vasitələr bir nəticə vermədikdə, yəni irəli sürülmüş müvafiq iddialar rədd edildikdən sonra zərərçəkmiş dövlət əks tədbirlərə əl ata bilər.

İkincisi, əks tədbirlərin intensivliyi və miqyası törədilmiş hüquq pozuntusunun ciddiliyinə və vurulmuş zərərin xarakterinə uyğun olmalıdır.

Üçüncüsü, əks tədbirlər tətbiq edilən zaman müəyyən qadağalara əməl olunmalıdır. Belə ki, əks tədbirlər:

a) güclə hədələməyə və ya güc tətbiqinə əsaslanmamalıdır (bu qadağa fərdi əks tədbirlərə şamil olunur);

b) beynəlxalq hüququn ümumi imperativ normalarından irəli gələn hüquqları pozmamalıdır;

c) dövlətin ərazi bütövlüyünü və ya siyasi müstəqilliyini təhlükə altına almamalıdır;

ç) əsas insan hüquqlarına və diplomatik və konsul agentlərinin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir.

Əks tədbirlər iki cür olur:

1. fərdi tədbirlər;

2. kollektiv tədbirlər (beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində).

Kollektiv tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- dövlətin təşkilatda üzvlüyünün dayandırılması;

- dövlətin təşkilatdan çıxarılması, kollektiv silahlı tədbirlər və s.

Beynəlxalq hüquqla qadağa olunmayan əməllərə görə

dövlətlərin məsuliyyəti

Yuxarıda ümumi prinsip kimi qeyd etdik ki, dövlətlərin məsuliyyətinin yeganə faktiki əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur. Lakin, xüsusi sazişlərlə dəqiq müəyyən edilmiş hallarda dövlətin üzərinə, onun beynəlxalq hüquqa zidd olmayan əməli nəticəsində başqa dövlətə (dövlətlərə) vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsi

qoyula bilər. Beynəlxalq müqavilələrdə belə məsuliyyət, əsas etibarlı ilə, yüksək təhlükə mənbəyi olan fəaliyyət növləri ilə əlaqədar (məsələn, kosmik fəaliyyət, atom enerjisindən istifadə və s.) nəzərdə tutulur.

Göstərilən hallarda dövlət **mütləq məsuliyyət** daşıyır: dövlətin əməli nəticəsində – bu əməl həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olsa da – əgər başqa dövlətlərə zərər dəymişsə, o, bu zərəri ödəməyə borcludur. Məsələn, Kosmik obyektlərin vurduğu zərəərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasının 11-ci maddəsində dövlətlərin mütləq məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə görə, kosmik obyekt buraxan dövlət bu obyektlə «yerin səthində və ya uçuşda olan hava gəmisinə vurulan zərərin müqabilində kompensasiya ödəməyə görə **mütləq məsuliyyət** daşıyır».

Beynəlxalq-hüquq məsuliyyətin bu xüsusi növü, qeyd edildiyi kimi, yalnız müqavilə hüququna söykənir və hər hansı bir müqavilədə nəzərdə tutulmamış bütün digər hallara tətbiq oluna bilməz.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti

Bir sıra mövcud beynəlxalq müqavilələrdə beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti haqqında müvafiq müddəalar təsbit olunmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların orqanlarının və ya vəzifəli şəxslərinin əməlləri nəticəsində dövlətlərə, digər beynəlxalq təşkilatlara və fiziki şəxslərə vurulan zərəərə görə ortaya çıxır.

Beynəlxalq təşkilat həm maddi, həm də qeyri-maddi məsuliyyət daşıya bilər. Maddi məsuliyyətə gəlinə, beynəlxalq təşkilatların vəsaiti üzv-dövlətlərin üzvlük məbləği, əsasən, beynəlxalq təşkilatla üzv-dövlətlər arasında bölünür.

NƏTİCƏ

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əks tədbirlər məsuliyyəti aradan qaldıran hallardan biridir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda başqa bir məcburiyyət tədbiri sayılan retorsiyadan əks tədbir onunla fərqlənir ki, retorsiya təkcə beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə tətbiq olunmur və ən başlıcası, bu zaman belə bir tədbirə əl atan dövlət heç bir konkret öhdəliyini pozmur. Retorsiya, əsas etibarilə, digər dövlətin qeyri-dost hərəkətlərinə cavab olaraq tətbiq edilir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquqla qorunmayan hüquqların məhdudlaşdırılmasına (pozulmasına) yönəlmişdir. Məsələn, gömrük rüsumlarının qaldırılması, idxalın azaldılması, həmin dövlətdəki səfirin geri çağırılması və s.).